

*Корольов Геннадій
(Київ)*

**АВТОНОМІСТСЬКО-ФЕДЕРАЛІСТСЬКІ ПОГЛЯДИ
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО:
СУЧАСНИЙ ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС**

Висвітлення ідейно-політичних проблем історії завжди звертає дослідника до потреби її інтерпретації на основі поліваріативних методологічних підходів та історіографічних трактувань, у прагненні подати адекватну та об'єктивну картину історичного процесу. Відомий теоретик історії М. Блок писав: «Знання сьогодення в якомусь плані ще більш безпосередньо допомагає розумінню минулого»¹.

Проблема особи в історії є своєрідною моделлю розробки інтелектуальної історії, що вимагає врахування національних особливостей суспільного поступу. Наукова постановка реконструкції поглядів та свідомості окремої історичної постаті розкриває зміст епохи, в якій вона жила, діяла і мислила, актуалізує потребу вироблення «позитивної» історії, допомагає розглянути самоусвідомлення особою державно-політичної традиції. Історичний аспект федералізму в українському історико-політичному дискурсі залишався найбільш суперечливим серед вітчизняної інтелектуальної еліти другої половини XIX – початку XX ст. й виступав критерієм належності до державницького чи народницького напрямів.

Важливість федералістських поглядів М. Грушевського полягає у концептуальному підході до дослідження феномену федералізму як однієї з доктрин, що склали «національний проект». Відстоювання вченим федералістських позицій дозволяло забезпечити легітимні шляхи досягнення Україною незалежності. Це в свою чергу передбачало формування механізму її здобуття. Актуальність студіювання федералізму М. Грушевського полягає в наявності вихідних положень і умов вирішення «українського питання» на початку XX ст., що в свою чергу сприяє розумінню сучасних тенденцій державного будівництва в контексті використання питання федералізації українських земель як моделі формування єдиної національної самоідентифікації.

Звернення до вивчення федералістських поглядів М. Грушевського ґрунтується на відсутності в українській історичній науці комплексного дослідження з означеного питання, в якому б висвітлювалося становлення світоглядних засад вченого, його політичні та історичні конструкції, державотворча діяльність по впровадженню ідей автономізму та федералізму, їх інтелектуальне переосмислення в пореволюційний період.

Основна характеристика історіографії федералізму М. Грушевського – це побіжне та моноаспектне висвітлення з апелюванням до історичної концепції, публіцистичної діяльності, політичного керівництва в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.), партійної й наукової роботи в еміграції (1919–1924).

Теоретично важливим є розуміння взаємообумовленості між сучасною вітчизняною та діаспорною історіографією, яка виявляється в методологічному єднанні та одновекторній спрямованості дослідницької тематики. Діаспорна історична думка, принаймні на початку 1920-х років звернулася до осмислення наявності у духовно-інтелектуальному просторі України досить численного прошарку так званої інтелігенції

«російської культури». Йдеться про носіїв подвійної свідомості, людей інтелектуальної праці українського походження, але вихованих у загальноімперській російській культурній традиції, які доклали чимало зусиль до розбудови останньої². Від того, наскільки ця частина інтелігенції могла бути включена в націотворчий процес, значною мірою залежав його перебіг. Сучасна вітчизняна історіографія виявляє напрямки дослідження, які були сформовані українською зарубіжною наукою. Історична постать М. Грушевського є стрижневою в розумінні процесу становлення, реалізації та трансформацій політичних поглядів української інтелектуальної та політичної еліти.

Автор свідомо обирає концептуальний підхід до висвітлення сучасної історіографії автономістсько-федералістських поглядів М. Грушевського. Це в першу чергу викликано провідною тенденцією історіографічної реконструкції політичних поглядів вченого, яка полягає в їх науковому виокремленні та розгляді на засадах його історичної концепції. Принагідно слід зауважити, що більшість учених визнають наявність у М. Грушевського автономістсько-федералістських поглядів³. Певну ясність до історіографічної розробки вніс Р. Пиріг, який вивів комплекс підстав формування політичних поглядів та предметно окреслив модель федералізму вченого. Його витоки сучасні грушевськознавці вбачають у впливі на становлення світогляду історика ідейних попередників – М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, В. Антоновича. Вирішальним чинником утвердження федералістських переконань дослідники називають зміну політичної ситуації в Росії після демократичної революції 1905–1907 рр.⁴

Одні вчені вважають, що М. Грушевський сповідував їх усе життя і реалізовував у своїй діяльності. Другі – констатують перехід його на державно-самостійницькі позиції після прийняття IV Універсалу. Треті – доводять, що обидва ідейно-політичні концепти – федералізму та самостійності не є антагоністичними і можуть співіснувати в державотворчій концепції М. Грушевського як основний шлях досягнення і забезпечення суверенності України в контексті історичних тенденцій першої половини ХХ ст. І, нарешті, ще частина дослідників вважає, що М. Грушевський був істориком самостійницького напрямку, а відтак федералістські погляди були тактичними кроками, утилітарною концепцією, пропагандистськими прийомами, спробами сподобатися більшовикам перед поверненням в УСРР тощо⁵. З огляду на вище вказане, за науково-практичний критерій обираємо дилему: «М. Грушевський був самостійником чи федералістом?». Такий підхід вважаємо резонним, враховуючи постановку оцінки мислителя як ученого і політика запропоновану Я. Дашкевичем⁶. На цій основі нам видається доцільним визначити ряд характеристик.

Федералізм М. Грушевського має закономірні та формальні ознаки, притаманні європейським концепціям, які поширювалися в середовищі української інтелігенції кінця ХІХ – початку ХХ ст. на засадах стереопізації мислення і світогляду. Тому представники першої групи вчених, як зокрема Б. Гудь, вважають, що Великий Українець «витворивши свій ідеал федеративної перебудови Росії, від цього і не зміг відійти». Аналогічної позиції притримується В. Колесник⁸. Ідейні засади федералізму отримав шляхом політологічної трансформації положень «малоросійської» (автономістської) концепції історичного розвитку української нації.

Федералістська концепція М. Грушевського пройшла певну еволюцію і модифікацію у бік державної самостійності. Дослідники виявляють даний концепт крізь призму аналізу політичного світогляду вченого і теоретико-методологічних засад його творчості. Обґрунтованим також видається, що дослідження історії України обернулося для М. Грушевського потребою в їх політичному втіленні, що підтверджує його діяльність в період Української революції 1917–1921 рр. Прийняття IV Універсалу й проголошення

України «самостійною» слугує для вчених цього напрямку головним аргументом підтвердження переходу М. Грушевського на позиції незалежної держави⁹.

Становлення вітчизняного грушевськознавства відбулося під знаком появи різнопланових статей та публікацій як у науковій літературі, так і публіцистиці. Більшість авторів намагається об'єктивно висвітлити аспекти життя і діяльності М. Грушевського, однак не можуть в повному обсязі відтворити реальну картину та подати повний життєпис¹⁰. У першу чергу це зв'язано з дещо ідеалізованим сприйняттям постаті мислителя. Показовими є кваліфікації: «Зевс історичного олімпу», «український фенікс», «совість української державності» тощо. З цього приводу Р. Пиріг зазначив, що «стрімке руйнування міфів про М. Грушевського припало на добу падіння комуністичних ідеалів та ідолів. І цей духовний вакуум став живильним середовищем для творення нових міфів про М. Грушевського...»¹¹.

Політолог Д. Видрін у своїх творах вперше на початку 1990-х поставив питання розгляду політологічних доктрин М. Грушевського, співвідносячи його політичну та державницьку діяльність з публіцистичними студіями актуальних проблем Російської імперії та Української революції 1917–1921 рр.¹². Дослідник стверджує, що центральною ідеєю політологічних досліджень ученого є національне самовизначення. Основним базисом, що єднає ідеологічні позиції та політичні кроки М. Грушевського є простий народ, але який прагне до самовдосконалення. Важливість дослідження Д. Видріна полягає в осмисленні інтелектуальних впливів та ідейних підстав політичних поглядів М. Грушевського. Певним недоліком праці є відсутність розгляду світогляду вченого та його трансформацій.

У сучасній історіографії дослідженню М. Грушевського як видатного політолога-науковця і політичного діяча в теперішньому розумінні цього слова присвятив свої праці В. Потульницький¹³. Його трактування світогляду мислителя містило альтернативний погляд в історичному контексті.

Дослідницький інтерес до автономістсько-федералістських поглядів М. Грушевського позначений високим рівнем актуальності, про що переконливо засвідчує величезний масив публікацій у збірниках та матеріалах наукових конференцій¹⁴. Хотілося б також відмітити, що кількісна складова не вирішила питання якісної розробки федералізму М. Грушевського. Всі ці студії характеризує відсутність концептуального підходу, відірваність у трактуванні федералізму від життя і діяльності вченого, слабкість аргументації. Лише Л. Нагорна, розробляючи історію традицій та закономірностей федералістської ідеї в Україні, виокремлює особливе місце федералізму М. Грушевського, який був наповнений антицентралістським, державницьким сенсом та позначений світовим контекстом¹⁵.

У сучасній українській історіографії концептуально виділяється кілька поетапних напрямків дослідження автономістсько-федералістських поглядів М. Грушевського: формування світогляду вченого, період демократичної революції 1905–1907 рр., доба Центральної Ради, а також еміграційний період (1919–1924) та причини повернення в УСРР. Це дозволяє згрупувати праці дослідників, виокремити у них спільне та відмінне. Такий поділ видається резонним у контексті наукової постановки проблеми. Автор ставить за мету відтворити історіографічні формулювання, які пояснюють генезис автономістсько-федералістських поглядів М. Грушевського на прикладі його публіцистики та державотворчої діяльності.

Перший напрямок характеризується реконструкцією світоглядних засад вченого в контексті історичних процесів XIX – початку XX ст. Світоглядні підстави історичних поглядів М. Грушевського висвітлено у монографії В. Тельвака¹⁶, який дійшов висновку, у

творчості вченого історіографічні концепції тісно переплітались із політичними поглядами, а наукова праця завжди інспірувала громадську діяльність. У дисертації дослідника І. Гирича на основі величезної джерельної бази відображено історичне середовище кінця XIX – початку XX ст., особливості становлення світогляду визначних представників українського руху¹⁷. Крім того, вченому належать цікаві розвідки маловивчених сторінок біографії М. Грушевського¹⁸. Л. ашкільняк стверджує, що методологічні погляди історика визначалися поєднанням просвітницько-романтичних, соціологічно-позитивістських та неокантіанських ідей, у центрі яких перебувала категорія «народу-нації» як головної етносоціальної спільності¹⁹. Осмислення національної ідеї у творчості М. Грушевського висвітлено в дисертаційних дослідженнях В. Березенця²⁰ і В. Будза²¹.

Розвиток ідеї федералізму в українській політичній думці XIX – початку XX ст. відтворено у монографії М. Кармазіної²². Дослідниця наголошує на визначальній ролі М. Грушевського в процесі інтелектуального наповнення федералістської ідеї, при цьому охарактеризовані підстави українського федералізму в контексті спадкоємності політичної традиції від кирило-мефодіївців до М. Драгоманова. У кандидатській дисертації Л. Когород²³ на основі інтелектуального тексту М. Грушевського висвітлено процес національного самоусвідомлення українців. Попри це знівельоване домінування федералістських позицій у системі політичних поглядів вченого. У монографії Ю. Левенця розкривається проблема теоретико-методологічних засад української політичної думки XIX – початку XX ст., при цьому він наголошує про іманентний зв'язок між українською ідеєю та ідеєю федералізму²⁴. Власне перша стала причиною появи федералістської моделі українського майбутнього, що найбільш повно виявляється у творчій спадщині М. Грушевського.

Революційні події 1905–1907 рр. і М. Грушевський розглядаються дослідниками у контексті активізації політичного руху українського народу. Визначається особлива роль вченого в обґрунтуванні ідеологічних засад та політичних завдань національного руху. У першу чергу актуалізується увага на конституційному проекті вченого, його співпраці з українською громадою Державної Думи, аналізується полеміка з представниками російського ліберального руху тощо. Зокрема, В. Ідзьо відтворює головні аспекти українського питання в інтелектуальному та політичному розумінні М. Грушевського в роки першої російської революції²⁵. Дисертаційні дослідження В. Кухар²⁶ та В. Крота²⁷ присвячені громадсько-політичній діяльності М. Грушевського кінця XIX – початку XX ст. Однак у першій роботі акцент зроблено на громадській праці у Галичині, а другій – у Наддніпрянщині. Ці студії єднає наявність спільної історіографічної позиції щодо оцінки становлення світоглядних засад М. Грушевського. Аналізуючи процес формування політичних поглядів вченого, історики вказують на «державницьке» спрямування його історичної та політичної концепції. Оцінка співпраці М. Грушевського з українською парламентською громадою у I Державній Думі як «громадського консультанта», який керувався ідеєю автономії та федералізму в політичній діяльності, – синтезована у дослідженні В. Доморослого²⁸.

М. Грушевський в Українській революції 1917–1921 рр. – найбільш досліджена наукова проблема, якій присвячений цілий масив монографій, статей, розвідок. Практично, жоден дослідник, який студіює історію Центральної Ради, об'єктивно не оминає постаті М. Грушевського. Попри це виявляється недостатність розробки автономістсько-федералістських орієнтацій українського руху та політичних партій.

Найбільш повне висвітлення автономістсько-федералістська концепція М. Грушевського у добу Української революції дістала в комплексі студій О. Копиленка²⁹.

Особливістю його тлумачень є історико-правовий дискурс. Історіографічний внесок наукових досліджень ученого репрезентує актуальність аналітичних побудов М. Грушевського у його політичній публіцистиці та державницькій діяльності в контексті пошуку оптимальних державно-правових конструкцій.

О. Копиленко розробляє теорію українського федералізму, виявляючи в ній політико-правові аспекти у творчій спадщині М. Грушевського, І. Франка, М. Драгоманова, М. Костомарова та інших. Автор вважає, що саме у представників української політичної думки федералізм вийшов за рамки утилітарної наукової концепції й став всеохоплюючою ідеологією, майже релігією³⁰. У розвитку федералістичної концепції М. Грушевського дослідник виділяє три форми: а) шлях розв'язання національної проблеми й державно-правових гарантій самовизначення народів; б) потужне знаряддя побудови громадянського суспільства й правової держави; в) доцільна і ефективна система управління в державах великих розмірів³¹. Аналізуючи доробок О. Копиленка, слід виділити застосування ним прийому історико-правової аналогії, що вивчає співвідношення історичної конкретики (фактології) з державно-правовими конструктами, їх вплив на появу національної практики вирішення «українського питання» та розвитку політичної традиції України. Історіографічне значення студій О. Копиленка лежить у площині констатування ідеї самостійності й окремішності в рамках федерації вільних народів у творчій спадщині М. Грушевського, наукова демонстрація важливості врахування народницької позиції трактування «народу» як етнографічної цілісності³².

Охарактеризовані нами позиції дослідника стосуються його політико-правових досліджень, однак потрібно виділити наявність власне історичних³³. Останні реконструюють політичну діяльність М. Грушевського в добу Центральної Ради. Основними історіографічними позиціями є федералізм як ідейно-політична спонuka української еліти та інтерпретація внутрішньої і зовнішньої політики УНР (листопад 1917 – квітень 1918 рр.) через утвердження автономії та формування оновленої Російської держави на федеративних засадах.

Серед історіографічного комплексу виділяється позиція Р. Пирога в оцінці політичних поглядів М. Грушевського. Зокрема, він закликає дослідників не творити нових стереотипів стосовно зображення М. Грушевського в сфері державного будівництва більшим та переконанішим самостійником, ніж він був насправді³⁴. Вчений ставить під сумнів найбільш популярні аргументи такого трактування – це прийняття IV Універсалу Центральної Ради і публіцистика М. Грушевського на початку 1918 р. Задекларовані ним відмови від «песького обов'язку перед Москвою», «кінець Московської орієнтації», зовсім не означали його повного відходу від ідей федералізму. Аналізуючи політичний курс Центральної Ради, очікування її лідерів щодо побудови федеративного союзу демократичних республік, експансію більшовицької Росії Р. Пирог дійшов висновку, що все це спонукало М. Грушевського ситуативно відкласти «федерованне до того часу, коли буде ясно, коли і з ким федеруватись, зараз твердо стати на принципі повної самостійності Української республіки»³⁵. Крім того, дослідник лінійно прослідкував еволюцію автономістсько-федералістських поглядів визначивши, що політична і публіцистична діяльність М. Грушевського в еміграції 1919–1924 рр. є підтвердженням того, що він залишався переконаним соціалістом європейського гатунку та федералістом³⁶. Історіографічний сенс наукової позиції Р. Пирога полягає у спробі подати неупереджену оцінку та характеристику політичним поглядам М. Грушевського та однозначно кваліфікувати їх як автономістсько-федералістські.

Різноманітні аспекти діяльності М. Грушевського в добу Центральної Ради висвітлені в публікаціях В. Верстюка, в яких акцентується увага на визначальній ролі політика³⁷. Він

постає не лише провідником федералізму, а й особливого шляху досягнення самостійності України. Праці дослідника звертають увагу на значний вплив поглядів М. Грушевського на політичні цілі революційного часу. Їх об'єднує один історіографічний знаменник, який полягає в намаганні охарактеризувати політичні погляди М. Грушевського в контексті державотворчої діяльності Центральної Ради та автономістсько-федералістських орієнтацій тогочасного національного руху. При цьому зазначається, що федералізм голови Центральної Ради виступає як усвідомлений крок до самостійності.

В. Солдатенко інтерпретує діяльність М. Грушевського на базі закономірностей явища Української революції, вказуючи, що його ідейна платформа спрямовувала політичний курс Центральної Ради, однак при цьому не мала вирішального значення³⁸. Історіографічний сенс позиції дослідника полягає в окресленні вагомого внеску політика у концепцію Української революції. Аналіз публіцистики доби визвольних змагань (1917–1921 рр.), її головних ідей – федералізму та самостійності знайшли відображення у ґрунтовній статті В. Северинюка³⁹.

Дослідження української державності доби Центральної Ради, в яких особливе місце виділяється постаті М. Грушевського та автономістсько-федералістському курсу є історіографічним формулюванням, що розкриває різні аспекти дисертаційних досліджень Н. Барановської⁴⁰, Т. Бевз⁴¹, О. Ромотюк⁴², О. Кудлай⁴³, І. Логвиненко⁴⁴.

У новітній українській історіографії існує цілий комплекс праць присвячений поверненню М. Грушевського в радянську Україну. Практично всі дослідники сходяться на тому, що однією з визначальних причин цієї події були політичні погляди вченого, які єднали соціалістичні переконання, народницьке світосприйняття, федералістську концепцію. До групи науковців, які репрезентують означену історіографічну позицію слід віднести праці Р. Пирога⁴⁵, В. Пристайка і Ю. Шаповала⁴⁶, В. Трошинського⁴⁷, В. Потульницького⁴⁸, В. Піскун⁴⁹. Окрім того, О. Рубльов стверджує, що причини реєміграції обертаються навколо потреб реалізації наукового потенціалу М. Грушевського⁵⁰. Вчені, висвітлюючи різні аспекти цієї проблеми, дійшли висновку, що повернення М. Грушевського було компромісом з більшовицькою владою, детермінованим світоглядними засадами та політичними уподобаннями вченого, зокрема федералістською ідеєю.

Отже, історіографічний аналіз проблеми дозволив виявити основні позиції визначення політичних поглядів М. Грушевського. Їх характеристика як автономістсько-федералістських є домінуючою. Однак дослідники по-різному інтерпретують становлення і розвиток, а також змістове наповнення: починаючи народництвом через класичний федералізм до різновиду самостійницької ідеології. Світогляд ученого розробляється на підставі тенденцій історичного розвитку і творчої спадщини, що логічним прийомом історіографічної реконструкції. Поряд з величезною масою історичних праць присвячених постаті М. Грушевського виявляється відсутність спеціального дослідження його політичних поглядів.

Анотація

Проаналізовано розвиток сучасної української історіографії автономістсько-федералістських поглядів М. Грушевського. Визначено ряд особливостей історіографічної реконструкції, а також охарактеризовано основні напрямки дослідження.

Annotation

Development of modern Ukrainian historiography is analysed autonomy-federalist looks of M. Hrushevskogo. Certainly row of features of historiography reconstruction, and also basic directions of research are described.

- ¹ Блок М. Апологія історії или ремесло історика. – М., – 1986. – С. 28.
- ² Масненко В. Націотворча функція інтелігенції та її описання в українській історичній думці. 1920-х років ХХ ст. // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей. – Ч. 3. – Чернівці, 2005. – С. 72.
- ³ Пиріг Р. Ідея федералізму в державницькій концепції М. Грушевського // Студії з архівної справи та документознавства. – 2005. – Т. 13. – С. 191.
- ⁴ Там само
- ⁵ Там само.
- ⁶ Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференцій. – Львів, 1999. – С. 65–85; Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. – С. 351–369.
- ⁷ Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф. Львів, 24-25 жовт. 1994р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р. – Л., 1999. – С. 330.
- ⁸ Колесник В. Проблеми української державності в творчості М. Грушевського. // Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конференції. – К., 1998. – С. 21.
- ⁹ Кучик О. Генезис геополітичних орієнтацій М. Грушевського від федераліста до самостійника // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доп. і повідомл. наук. конф. Львів, 26–28 жовтня 1994 р. – Л., 1995. – С. 339; Бойко В. Михайло Грушевський – видатний історик, перший президент // Михайло Грушевський – погляд із сьогодення: Наукові записки ТДПІ. Серія: історія. Вип. V. (За матеріалами міжнар. наук. конф.). – Тернопіль, 1997. – С. 48; Трохимчук С. Сучасні геополітичні реалії України в світлі історико-географічного вчення М. Грушевського // Михайло Грушевський і Західна Україна... – С. 336;
- ¹⁰ Решецько Л. Перший президент України // Нова генерація. – 1991. – №1–2.; Чижко В. Зевс Олімпа історического // Правда України. – 1991. – 28 вересня; Боєчко В., Рубльов О. Повернення // Трибуна. – 1991. – №4.
- ¹¹ Пиріг Р.Я. Проблеми підготовки наукової біографії Михайла Грушевського. // Український історичний журнал (далі - УІЖ). – 2005. – №4. – С. 180.
- ¹² Видорін Д. Михайло Грушевський – президент і вчений. // Філософ. і соціол. думка. – 1991. – №8. – С. 107.
- ¹³ Потульницький В.А. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – К., 1992. – 231 с.; Потульницький В.А. Теорія української політології. Курс лекцій. – К., 1993. – 192 с.
- ¹⁴ Найповніше ця тема знайшла відбиття в матеріалах наукових конференцій, присвячених М. С. Грушевському: Михайло Грушевський і Львівська історична школа: Матеріали наук. конф. Львів, 24-25 жовт. 1994 р. – Нью-Йорк; Л., 1995. – 256 с.; Михайло Грушевський і Західна Україна: Доп. і повідомл. наук. конф. Львів, 26-28 жовт. 1994 р. –Л., 1995. – 352 с.; Михайло Грушевський – погляд із сьогодення: Наукові записки ТДПІ Серія: історія. Вип. V. (За матеріалами міжнар. наук. конференції). – Тернопіль, 1997. – 280 с.; Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конференції. – К., 1998. – 85 с.; Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф. Львів, 24-25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р. – Л., 1999. – 375 с.
- ¹⁵ Нагорна Л. Федеративна ідея в Україні: традиції, сучасне бачення, перспективи // Історичний журнал. – №5. – С. 7.
- ¹⁶ Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття). – Нью-Йорк–Дрогобич, 2002. – 236 с.
- ¹⁷ Гирич І. Архів М. Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М. Грушевський, С. Єфремов, В. Липинський, М. Василенко): автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 1995. – 25 с.
- ¹⁸ Гирич І. М. Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1994. – С. 133–160; Гирич І. Упорядник. Епістолярна спадщина М. Грушевського. Показчик до фонду №1235 у ЦДІА України у м. Києві. – К., 1996. – 21 с.; Гирич І. Про федералізм М. Грушевського // Старожитності. – 1993. – №9–10. – С. 15.

- ¹⁹ *Зашкільняк Л.* Методологічні погляди Михайла Грушевського // Україна модерна. – 1999. – Ч. 2–3. – С. 233–253; *Зашкільняк Л.О.* Грушевський і Галичина (до приїзду у Львів 1894 р.) // Михайло Грушевський і львівська історична школа. – Нью-Йорк; Львів, 1995. – С. 114–137; *Зашкільняк Л.* М.С. Грушевський у Київському університеті (1884–1894 рр.) // Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.). Підготовка до видання Л. Зашкільняка. – К., 1997. – С. 227
- ²⁰ *Березенець В.* Історіософія Михайла Грушевського: дис. канд. філос. наук. – К., 1994. – 226 с.
- ²¹ *Будз В.* Філософія історії Михайла Грушевського: автореф. к. філос. н. – Львів, 2001. – 18 с.
- ²² *Кармазіна М.* Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 1998. – 350 с.
- ²³ *Когород Л.П.* Концепція української національної самосвідомості в політичних поглядах М. Грушевського: автореферат дис. канд. політ. наук. – К., 1994. – 24 с.
- ²⁴ *Левенець Ю.А.* Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 2001. – 585 с.
- ²⁵ *Ідзьо В.* М.С. Грушевський про українське питання в період російської революції 1905–1907 рр. // Україна в революційних процесах перших десятиліть XX століття. Збірник. – К., 2007. – С. 59–67.
- ²⁶ *Кухар В.М.* Громадсько-політична діяльність М. Грушевського (1894–1914рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. – Львів, 1997. – 23 с.
- ²⁷ *Крот В.О.* Громадсько-політична діяльність М. Грушевського в 1905–1917 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1998. – 16 с.
- ²⁸ *Доморослий В.І.* Діяльність Української парламентської громади в I та II Державних Думах (196–1907): автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 1994. – С. 17.
- ²⁹ *Копиленко О.Л.* Політико-правові ідеї М. Грушевського і проблеми розбудови української державності: дис. у формі наукової доповіді... д.ю.н. – Одеса, 1993. – 49 с; *Його ж.* М. Грушевський про автономію і федерацію // Політична історія України в особах. – К., 1992. – С. 49–72.; *Його ж.* Державно-правові погляди М. Грушевського. // Радянське право. – 1991. – №6. – С. 49–52; *Його ж.* М. Грушевський: «Якої ми хочемо автономії і федерації» // Правова держава. – 1992. – Вип. 1. – С. 132–138; *Його ж.* Еволюція політико-правових поглядів М. Грушевського у питаннях федералізму. // Проблеми правознавства. – Вип. 53. – С. 13–18; *Його ж.* «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність. – К., 1991. – 184 с.
- ³⁰ *Копиленко О.Л.* Політико-правові ідеї М. Грушевського і проблеми розбудови української державності. – С. 17.
- ³¹ Там само.
- ³² *Копиленко О.* «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність. – С. 127
- ³³ *Копиленко М.Л., Копиленко О.Л.* М.С. Грушевський і проблеми розбудови Української держави // УІЖ. – 1996. – №5. – С. 28–37.
- ³⁴ *Пиріг Р.Я.* Проблеми підготовки наукової біографії Михайла Грушевського. // УІЖ. – 2005. – №4. – С. 180.
- ³⁵ *Грушевський М.* На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. – С. 64.
- ³⁶ *Пиріг Р.Я.* Проблеми підготовки наукової біографії Михайла Грушевського... – С. 181.
- ³⁷ *Верстюк В.* Українська Центральна Рада. Навч. посібник. – К., 1995. – 344 с; *Верстюк В.Ф.* Українська революція: доба Центральної Ради. // УІЖ – 1995. – №2. – С. 65–79; *Верстюк В. Ф.* М.С. Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради // УІЖ. – 1996. – №5. – С.44; *Верстюк В.Ф.* Михайло Грушевський: політична публіцистика 1917 року // УІ. – 2002. – №1–4. – С. 280–289.
- ³⁸ *Солдатенко В.Ф.* Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1997 – 416 с; *Солдатенко В.Ф.* Внесок М.С. Грушевського в розробку концепції національно-демократичної революції. // Михайло Грушевський – науковець і політик в контексті сучасності. Збірник наукових праць. – К., 2002. – С. 202–208.
- ³⁹ *Северинюк В.* Історія і політика у публіцистиці М.С. Грушевського // УІЖ. – 2000. – №5. – С. 18–31.

- ⁴⁰ Барановська Н.М. Національно-визвольний рух за відновлення державної незалежності (березень 1917 – квітень 1918 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. – Львів, 1995. – 26 с.
- ⁴¹ Бевз Т.А. Формування Української Держави за доби Центральної Ради (березень 1917-квітень 1918 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук - Київ, 1995. – 24с.
- ⁴² Ромтюк О.Є. Центральна Рада в українському державотворчому процесі (березень 1917 – квітень 1918 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. – Київ, 1997. – 24 с.
- ⁴³ Кудлай О.Б. Центральна Рада-Тимчасовий уряд: боротьба за автономію (березень – жовтень 1917 р.): автореф. дис. канд. іст. наук. – Київ, 1997. – 18 с.
- ⁴⁴ Логвиненко І.А. Політична діяльність української Центральної Ради.): автореф. дис. канд. іст. наук/ – Дніпропетровськ, 1993. – 17 с.
- ⁴⁵ Пиріг Р.Я. Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою // УІЖ. – 2006. – №5. – С. 4–19; Його ж. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – 201 с.
- ⁴⁶ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: трагічне десятиліття. 1924–1934. – К., 1996. – 335 с.
- ⁴⁷ Троцьанський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – 260 с.
- ⁴⁸ Потульніцький В. Наукова діяльність М. Грушевського в еміграції (1919–1924 рр.) // УІЖ. – 1992. – №2. – С. 48–57.
- ⁴⁹ Піскун В. Повернення Михайла Грушевського в Україну як зваба більшовизму і сподівання на дії // Михайло Грушевський – науковець і політик в контексті сучасності. Збірник наукових праць. – К., 2002. – С. 45–54.
- ⁵⁰ Рубльов О. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // УІЖ. – 1996. – № 5. – С. 50–71; №6. – С. 3–25.